

Településtörténet

Földrajzi környezet

Börcs település a Kisalföldön, Győr-Moson-Sopron megyében, a Rábca folyó mellett, Győrtől nyugatra, légvonalban 9,5, műúton 11,7 km-re fekszik. A tájbeosztás szerint kistáj, a Moson-síksághoz tartozik, határát az M 1-es autópálya szeli ketté. A község keleten Abdával, északon Öttevényel, nyugaton Mosonszentmiklóssal, délen Rábapatonával és Ikrénnyel határos. Börcs területe 1277 ha, vagyis 12,77 km². E területen 997 ember él (2001-es adat). A település Győr vonzáskörzetéhez tartozik, illetve az abdai körjegyzőség része.

A község, bár Gyórhöz nagyon közel van, mégis nehezen megközelíthető, mert a fő közlekedési útvonalak elkerülnek.

Az M 1-es autópályának nincs leágazása Börcsre, a Budapest-Győr-Bécs útvonalhoz Abdán keresztül csatlakozik. Börcs és az útvonal távolsága 3,5 km. A községhez legközelebb légvonalban 1,1 km-re fekvő Győr-Sopron útvonal van. A Rábca folyót átívelő híd 2000-ben épült meg, s azóta Börcs már nem zsákutcás település.

A kezdetektől 1688-ig

A Rábca északi partján az áradásos területből egy nagyobb domb emelkedik ki, ezen épült Börcs község.

Az új kőkorszakból az ősember kőeszközeit találták meg a község határában, sajnos a lelőhelyet nem jelölték meg pontosan. E korból három vésőt találtak. A középkorban víz nem járta környezetben, jelentősebb magaslatokon alakultak ki a települések. Míg a Szigetközre, s a környező falvak közül, Abdára és Öttevényre, illetve Kunszigetre az állandóan változó vízjárások miatt a helyváltoztatás volt a jellemző, addig Börcs végig ezen a dombon maradt. A vízmentes területeken alakultak ki a szántóföldek is. A korai oklevelek valószínűsítik azt a tényt, hogy Börcs már a 12-13. század fordulóján lakott terület volt, ugyanis az első okleveles említés nem azt jelenti, hogy a falut akkor alapították, nyilván, az annál korábbra tehető. Börcs települést, sokáig úgy hitték, egy 1226-os oklevél említi először. Ezt a téves értelmezést Győrffy György Magyarország Árpád-kori történeti-földrajzi művében megcáfolta...

A település nevének eredete

A település nevét az évszázadok során a következőképpen említik az oklevelek: 1279-ben Beerc, 1283-ban Berch, 1489-ben Beerch. A 18. és 19. században is több variációja volt a falu nevének: 1773-ban Börcs és Rundenturn, 1780-81-ben Runden thurn, 1785-86-ban, és 1882-ben Börcs, 1786-ban Börsch, 1787-ben Börts, 1808-ban Börcs és Rundenthurn, 1828-ban Börts, Rundenthurn, 1863-ban Börts. 1908-ban a községi törzskönyvbizottság a Börcs változatot fogadta el, s ezt használják napjainkban is. A helynév valószínűleg a ma már nem használatos Bér személynévből ered, de lehet a Bertalan személynév egyszótagos változata is, azaz Ber. A név végén olvasható „cs” (azaz Bercs) a kicsinyítő képzős változat. Van olyan elképzelés is, hogy a német eredetű Bertsch személynévből eredt. Mindenesetre tény, hogy az első Árpád-kori eredetű kápolnájának védőszentje Szent Bertalan volt.

Az első okleveles említés nem azonos a település létrejöttével, ez történhetett évtizedekkel vagy akár évszázadokkal korábban is. Mindenesetre 1279-ben Börcsi Pongrác Márton és István és Győr nembeli Konrád beleegyeztek a Moson megyei Gesztence eladásába. A későbbi feljegyzések szerint Gesztence fele a Börcsieket illeti. 1324-ben Börcsi Csépan udvarbíró járt el ura, Héder nembeli Dénes és fia, Miklós Győr megye ispánja ügyében, testvérük Lóki Hektorné 25 márkás ügyében. A község 1468 előtt a zirci cisztercita apátság és a Szentgyörgyi grófok birtoka volt. Utóbbiaknak már kastélyuk is állt ez időben a faluban. 1489-ben Börcs csere útján a győri püspök birtokába került, s ennek tulajdonában is maradt az 1945-ös földosztásig.

1526-tól 1688-ig

A mohácsi csata 1526. augusztus 29-én nemcsak egy vészes csatavesztés volt, amit II. Lajos király halála is súlyosbított, hanem a magyar királyság bukása, s az ország három részre szakadásának kezdete.

Az ország középső részén épült ki a török ellen az új végvári vonal, s fenntartásuk már a Habsburg királyok, egyben a német-római birodalom császáranak segítségével múlt. Ilyen a birodalom fővárosát, Bécsét védő főkapitányság székhelyévé vált a 16. század második felében kiépülő új-olasz bástyás győri vár. Ez a változás meghatározta a környező települések, így Börcs életét is. A török jelenléte, az állandó háborús viszonyok, kisebb-nagyobb összecsapások, portyázások nagyban befolyásolták a falu életét, ennek bemutatására hívjuk tanúságot a 16. századi portális adóösszeírásokat.

16. századi portális adóösszeírások Börcsön

Porták száma				Adózó család (fő)	Porta -szám	Adózó család (fő)	Porta -Szám	Szegények, zsellérek száma					
1518	1531	1557	1564	1578.		1593.		1518	1531	1557	1564	1578	1593
10,5	8	---	---	15	12,5	13	8	3	1	---	---	7	15

Az összeírásokból látható, 1531 után több, mint harminc évig nem volt lakott település, de mindenesetre nem rendelkezett adóképes lakossággal. Később a templom mellé épített őrtorony és a falu sánccal való körbekerítése stabilizálta a község népességét. Börcsön 1571-ben húsz egésztelkes jobbágy és öt háznélküli zsellér lakott, a dicator megjegyzi, hogy a község az adófizetés alól fel van mentve. Bécs védelmére fontos erősített helyé építették ki Győr városát a 16. század második felében. Majd megszervezték a várat övező települések köépítményeinek – általában templomok, templomromok – megerősítésével a környék megfigyelését és védelmét a kisebb rajtaütésektől. Ezért Győr körül 1577-re már a következő tarisznyavarak álltak, általában 10-50 főnyi őrséggel: Andrásvára (Győrszentiván) kismegyeri tarisznyavára (ma templom áll a helyén), Világosvár (Ménfő melletti hegyen), Baráti falu temploma (ma Győrújbarát), Gyirmót (ma Győr város része), Ikrény, Mérges régi temploma, abdai átkelőhelynél álló várta. Már ekkor hangsúlyozták, fontos lenne a dombon álló börcsi, feltehetőleg román kori kőtemplomot vagy kápolnát megerősíteni, s ezzel a győri vár körül húzódó védő- és megfigyelő pontokat teljessé tenni. A terv megvalósítására 1588-ban került sor, a vármegye a kőtemplom mellé egy kerek őrtornyot építtetett, s a templomot földsánccal vette körül. E kerek őrtorony adta

német nevét a falunak, ugyanis Rudenthurm magyarul kerek tornyot jelent. Jókai Mór a Névtelen vár című művében, 1877-ben a következőképpen ír Börcsről: „Kicsiny falu az a Rábca partján, de van egy nevezetes emléke. Egy tágas kerek sánc, melynek közepén áll a templom. A hajdani török-kuruc-labanc világban ide szokott menekülni a falu népsége, s védte magát a száguldozó csapatok ellen. Ezért híják tán németül Rudenturnnak.” A német katonák 1590-ben bosszúból, mivel a börcsiek nem fizették a zsoldot, felgyújtották a falut. Mégis, mint láthatjuk a portális összeírásokban, 1593-ban már három portával szerepelt. Valószínű, Börcsre igazi pusztulás Győr török általi 1594-es elfoglalásakor várt. Az újratelepülésre is a győri vár 1598-as elfoglalása után került sor, s a kisebb-nagyobb meneküléseket, futásokat leszámítva a település lakosságának nagy része visszatérhetett lakóhelyére. Ilyen volt például 1683-ban, amikor a Bécs ostromára induló törökök elől az emberek kénytelenek voltak elhagyni a falut, a Hanságba és a Rábca mocsarába menekülnek. A török világhoz kapcsolódik egy monda is. Miután a törökök 1594-ben elfoglalták Győrt, a börcsiek építettek egy őrtornyot a templom mellé. Innét figyelték a határt, s ha ellenség jött, riasztották a lakosságot. Egy alkalommal megtámadták a Lébény felől érkező törököket és kiszabadították a foglyokat, köztük a lébényi uraság szép, fiatal feleségét. Hálából az úr – Győr felszabadulása (1598) után – győri keresztet emelt, ami ma is megtalálható a börcsi temetőben. Az további vizsgálódást igényel, hogy ez valóban győri kereszt-e. A 17. század első felében a következő portaszámokat írták össze: 1622-ben hármat, 1630-ban szintén hármat, 1638-ban 31-et. Az összeírás szerint a 17. század első felében a falu valószínűleg állandóan lakott volt, s csak időlegesen menekültek vagy bujdosztak el a börcsiek. A 17. századból, feltehetőleg az 1640. és 1670. között keletkezett összeírás szerint, a következő börcsi fegyverviselő személyeket és az őket elszállásolókat ismerjük: "Kokas Mihál, Doktor István, Szalai Mihál, Marocz János, Varga György, Káldi Peter, Kis Michál, Varga András, Kis Miklós, Marocz István, Varga János, Göre János, Varga Péter, Kis István, Kozma József, Varga Lőrinc, Buzgó Tamás, Káldi Michael, Naszádos Peter, Kis István, Varga Márton, Új Jakabnének lakója, Buzas Peter, Fodor Mátyás, Szabó Mihály, Máté Mortony Fülöp Mihály, Kovács István, Nagy Mihály, Szabó Márton, Kovács Miklós, Kúszeghy Mihály, Pál deak, Szalay György falu bírása". Az említett családok közül ma is élnek Kokasok, Vargák, Káldik, Kissek, Kozmák, Szabók, Kovácsok, Nagyok és Szalayak Börcsön. Buda 1686-os és Székesfehérvár 1688-as visszafoglalása békét hozott Északnyugat-Dunántúlnak. A békeidőben megkezdődött a falvak életének újraindítása és betelepítése. E folyamatban az állam és a birtokosok is érdekeltek voltak, hiszen növekedett az adóbevételük, jövedelmük.

Az 1698-ban készült egyházlátogatási jegyzőkönyv a következőképpen emlékezett meg Börcsről: „A győri püspök faluja. Régi, vár módjára épült kápolnája ellenséges támadások alkalmával menhelyül szolgált a lakóknak. 1668-ban ezt a kápolnát szépen restaurálták, de azóta az idők viszontagságai, különösen pedig a legutóbbi török támadás [1683 Bécs ostroma] következtében annyira tönkrement, hogy a falai mintegy négyfelé váltak, megrepedtek, és a teljes összeomláshoz állanak közel. Pedig kár volna, ha ez az erős boltozat leomlana, mert egy kis áldozattal még most jó karba lehetne helyezni. Ezt azonban a jelenlegi ínséges időkben a lakosok maguk nem tudják elvégezni.”

1686-tól 1848-ig

A 18. század a Rákóczi szabadságharc leverése után nyugalomban telt el, egészen 1809-ig, Napóleon magyarországi hadjáratáig, ellenséges katona nem járt hazánk földjén. Ez a korszak volt Magyarország békés gazdasági fejlődése, a falvak újratelepítése, az elvadult bozótosok kiirtása, s szántófölddé, legelővé, azaz kultúrtájává alakítása. Az összeírások adataiból látható, a békés 18. század első fele a gazdasági fejlődés kora volt Börcs életében is. Az 1715-ös 800

pozsonyi mérős vetésterület 1720-ra 1200-ra, 1747-re 1760-ra nőtt, s gyarapodott a legelő terület is. Természetesen ezzel párhuzamosan nőtt a jobbágyok száma is, az 1715-ös 16 adózó főről 1747-re 19-re. Az adózók által használt földterület nagysága 50 pozsonyi mérőről 1747-re 86 pozsonyi mérőre nőtt. Közel 30 év alatt a zsellérek száma az 1715-ös kilencről 1747-re 26-ra emelkedett, majd 1767-re, azaz az úrbérrendezéskor számuk már elérte a 35-öt. Természetesen 1848-ig tovább folytatódott a fokozatos növekedésük.

Az 1715-20. évi összeírás börcsi eredményei

Évszám	Termés pozsonyi mérőben	Legelő kaszásban	Jobbágycsaládok száma	Zsellércsaládok száma
1715.	800	128	16	9
1720.	1.200	198	20	4

A település gyors fejlődését bizonyítja, hogy 5 év alatt másfélszeresére nőtt a növénytermesztés. A lakosságon belül gyarapodott a telekkel rendelkező jobbágyok száma, s csökkent a föld nélküli zselléreké.

Az 1747. évi börcsi adóösszeírás

Telek nagysága	Termés Pozsonyi mérőben	Legelő kaszásban	Jobbágyok	Házasszellérek	Házatlan zsellérek
1	86	9	19	7	19

A XVIII.sz. közepéig tovább folytatódott a mezőgazdaság fejlődése, nőtt a megművelt terület nagysága, viszont csökkent a legelőterület. A telkes jobbágyok száma nagyjából nem változott, viszont nőtt a házas és háztalan zselléreké.

Az 1747-es összeírás összesített eredménye

Jobbágyok száma	Telek nagysága	Termés összesen	pozsonyi mérőben	Legelő, összesen	kaszás
19	1	1634		171	
Zsellérek száma					
7		126		27	
Házatlan zsellérek száma					
19	0	0		0	

Minden összeírás megemlíti, hogy a község földje első osztályú, s termékenységet a Rábca folyó áradásainak is köszönheti. A mai árvízvédelmi rendszer kiépülése előtt szabad átjárás volt az egyes folyók, így a Rábca és a Rába között is. Az egyes faluhatárokat, így Börcsét is, az egykori folyómeder, jelen esetben a Rábca medre, illetve ennek változásai határozták meg. Az áradó Duna visszaduzzaszthatta a mosoni ágon keresztül a Rábát és a Rábcát is, így akár a Hanságba is visszafolyhatott a víz.

Az úrbéri rendelet

Mária Terézia 1767-ben kiadta híres úrbéri rendeletét, melyben az uralkodó szabályozta a földesurak és a jobbágyok viszonyát. Célja elsősorban az állami adóalany, a jobbágy védelme volt, ezért megtiltotta a jobbágytelek elvételét és maximálta a jobbágyterheket. Győr megyében az egésztelekhez az egy hold belső telken kívül 20; 22; 24 hold szántó és 6-8-10 kaszás rét járt. Az egész telek nagysága 27 holdtól 35 holdig terjedt, így az átlagos egész telek nagysága 31 hold volt. A Győr megyében összeírt 1297 egésztelek 2107 telkes jobbágy közt oszlott meg. Egy telkes jobbágyra átlag 0,61 nagyságú telek jutott, azaz kb. 19,5 hold. Az 1000 holdasnál nagyobb birtokon általában 20%-kal volt magasabb a telekátlag. Az úrbérrendezés idején a megye legnagyobb földesura a győri káptalan (8263 hold úrbéres föld), második a bencés rend, harmadik a Viczay család volt.

A telkes jobbágyok rétegződése 1767-ben Börcsön

Telkes jobbágyok száma	Házasszellérek száma	Házatlan zsellérek száma	Összes úrbéres száma	Osztály* I.
18	17	18	53	20

* Börcs határának földjét az összeírók I. osztályúnak minősítették. Így egy egész telekhez, 1 hold belsőség, 20 hold szántó és 10 hold legelő járt.

Egész telekhez járó		Belső telek			Szántó		
Szántó	Rét	Telkes jobbágyé	Zselléréké	Összesen	Telkes jobbágyé	Zselléréké	Összesen
20	10	11	----	11	413	----	413

Rét			Teljes úrbéres földterület		
Telkes jobbágyé	Zselléréké	Összesen	Telkes jobbágyé	Zselléréké	Összesen
114	----	114	538	----	538

1767-re a faluban 16,9 telek oszlott meg 53 úrbéres közt. Közülük 18 házatlan, 17 házas zsellér volt, 18-an tartoztak a telkes jobbágyok kategóriájába. Egy egész telek 1 hold belsőségből, húsz hold szántóból, tíz hold rétből, azaz összesen 31 holdból állt. A beltelek nagysága a gyakorlatban nem érte el a 0,6 holdat. Az 53 úrbéres közül 18 volt a telkes jobbágy, 17 a házas és 18 a házatlan, azaz vagyontalan zsellérek száma. A jobbágyok a falu határában 538 holdat használtak, ebből 11 hold volt a belterület, 413 hold szántóföld és 114 hold a rét. Az 1768. június 10-re kiadott úrbárium szerint a börcsi helységben egy egész jobbágy telek egy hold beltelekből, 20 hold szántóból, 10 hold rétből, azaz összesen 31 hold földből állt. Bort a jobbágyok karácsony napjától, Szent Mihály napjáig (szeptember 29-ig) árulhattak, utána e jog a földesurat illette.

A börcsi egész helyes gazdák robotja heti egy, azaz évi 52 napra rúgott, ha saját vonósmarháival és szekereivel, ekéjével, vagy boronájával állt a földesúr rendelkezésére. A szerszám

megválasztását mindig a mezőgazdasági munka jellege határozta meg. A robot idejébe beszámított a munkába menetel és visszajövetel is. Ha kézzel szolgált valaki, akkor heti két nappal tartozott, azaz évi 104 napon robotolt urának. Minden jobbágy és házas zsellér évente egy forintot volt köteles fizetni földesurának két részletben, első felét Szent György napra (április 24-re), második részletet Szent Mihályra (szeptember 29-re). Az egész helyes gazda a fentiekén kívül tartozott esztendőnként urának adni két csirkét, két kappant, 12 tojást, egy itnze vaját. Az egésztelkes ezen kívül terméséből és állataiból kilenceddel tartozott földesurának. (Az egyháznak, a győri püspökségnek ugyancsak járt a tized.)

II. József a vármegyékkel szigorúan ellenőriztette, hogy az úrbáriumban előírt jobbágyterheket a földesurak betartják-e. Egy ilyen falusi bíró által fogalmazott jelentésben maradt fenn Börcs első pecsétje, ez köralakú poncolt díszítéssel övezett jelvény volt. Csillagokkal negyedelt köriratában: „PAGUS * BÖRCs * ANNO * 1698 *” szöveg olvasható. Pecsétmezejében lebegő, felfordított csoroszllya és ekevas között búzaszál látható. Mérete 23 mm. A 18. században történt változást, fejlődést Börcsön, Vályi András így foglalta össze, Magyarország leírása című művében, 1786-ban: „Magyar falu Győr vármegyében, földes Ura a Győri Püspökség, lakosai katolikusok, fekszik a Rabtza vizénél, Abdának szomszédságában, népes lakosaival, s termékeny szántó földeivel, kerek, és tornyos templomáról nevezetes, mellyet lakosai a Törökök kitsapásai ellen építettek, abba rejtvéen feleségeiket s gyermekeiket; Rákótzynak párt ütésekor a Magyarok itt erősítették meg magokat, s által járást készítettek, a lellyebb fekvő környékeknek elfoglalása végett. Határja termékeny, vagyonyyai külömbfélék, jó tulajdonságaiért, első osztálybéli.” A napoleoni háborúk idején nagyarányú mezőgazdasági fellendülés következett be. Megnőtt a kereslet a búza és egyéb agrártermékek iránt, ugyanis a szembenálló hadseregeket élelmezni kellett.

1809-ben a francia - osztrák háború Magyarországot is elérte. „Állítólag” Napóleon személyesen Börcsről irányította Győr ostromát. Ez eléggé valószínűtlen, hiszen a kismegyeri csatát közvetlenül nem ő vezényelte. Az iskola közelében álló "mérőföldkő" - egyes vélemények szerint - francia mérnökök munkája, valójában az ekkor végzett katonai felmérés magassági pontját jelöli, így osztrák mérnökök készítették.

1848-1849.

1848. március 15-e a börcsiek életét is alapvetően megváltoztatta. A győztes forradalom után – 1848. március 18. és április 7. között – a magyar országgyűlés a társadalmi és politikai élet reformját célzó törvényeket hozott, amelyet az uralkodó, V. Ferdinánd április 11-én szentesített. A törvények a feudális előjogok és a jobbágyság eltörlésén kívül megteremtették a népképviseleti országgyűlés feltételeit is. Természetesen a börcsiek számára a legfontosabb a IX. törvénycikkely, azaz a jobbágyfelszabadítás volt. Ennek értelmében az egykori jobbágyok tulajdonosai lettek az addig csak használatba kapott jobbágyteleknek, s eltörlték úrbéri szolgáltatásaikat is.

Az áprilisi törvények XX. törvénycikke a 20 és 50 év közötti férfiakat – ha 200 Ft értékű városi ingatlannal, falun pedig fél telekkel vagy évi 100 Ft jövedelemmel rendelkeztek – helyi rendfenntartó szolgálatra kötelezte. Ezzel létrehozták a nemzetőrséget, amely a polgári forradalmak idején sok országban, például Franciaországban, szerveződött. Feladata az volt, hogy megvédje a lakosságot az ellenforradalom visszatérni szándékozó híveivel szemben. A börcsi emberek a haza védelméből is kivették részüket.

Mészáros Sándor főszolgabíró 1848. szeptember 5-én 13 főről ad hírt, akiket soroztak, közülük kettő alkalmatlan, egyről nem állapít meg semmit a bizottság, kilencen alkalmasak. Döri Pál, Szombat Márton, Kozma Péter, Magyar József, Mészáros Ferenc, Molnár Márton, Varga János, Gyuros Antal (bár halványan beírták a neve mellé, alkalmatlan), Mészáros Mihály, Kóbor István. A névsort Somogyi Antal neve egészíti ki, de ez is utólagos bejegyzés. 1848. szeptember 10-én a börcsiek is részt vettek Győrben a városi második század zászlószentelésén. A levert szabadságharc után, 1849-ben újra összeírták a honvédeket tartózkodási helyük szerint, Börcsön nyolc honvédről adtak hírt: Beke Márton, Döri Pál, Kulcsár József, Szalai István, Landesz József, Varga Sándor, Somogyi István, Kurutz József. A névjegyzéket az alábbi megjegyzés zárja: „jelentjük, hogy a fenn irtt egyéneken kívül senki más helységünkben nem tartózkodik.”

A falu története 1849-től 1945-ig

A dualizmuskori folyamszabályozások és mocsárlecsapolások nyomán gazdag termőterületek keletkeztek a Rába és a Rábca mentén is a 19. század második felében. Eltűntek a mocsarak és árterek, a legelők nagy részét feltörték, és szántóföldi művelés alá vonták. Megszűnt a háromnyomásos gazdálkodás, eltűnt az ugar, ez mintegy harmadával növelte a megművelt területek arányát. A korábban túlnyomórészt állattenyésztő börcsiek közül sokan áttértek a növénytermesztésre: a búza- és kukoricatenyésztés mellett megjelentek a napszámosoknak is munkát adó burgonya- és cukorrépatáblák is. Csökkent a juhok száma, nőtt a szarvasmarháké és a sertéseké. A Kisalföld víz mentén élő lakossága az 1870-es évektől egészen 1950-ig jelentősen polgárosodott. Az állattartás, az árvízmentesítések ellenére is – mivel a legelőterületek nem váltak szárazzá, mint az Alföldön – továbbra is jól jövedelmező foglalkozás volt.

A szántógazdasághoz a folyó hordalékából, feltöltődéséből, szerves anyagokban gazdag, könnyen művelhető talaj alakult ki. A középkorban a vízmentes területeken alakítottak ki szántókat.

Fényes Elek „Magyarország geographiai szótára” című, 1851-ben megjelent művében a következő módon írta le a települést: „Börcs, ... magyar falu, Győr vármegyében, Rábca mellett, 384. katolikus., 111. evangélikus lakik. Határa igen termékeny, de az árvizektől sokat szenved. Az idevaló fiók katolikus szent egyházat a lakosok a török és kurucz háborúk alatt sánczokkal vették körül, s úgy oltalmazták magokat. Földes ura a győri püspök. utolsó posta Győr.” Erről az alapról fejlődött tovább a dualizmusban a község. A jobbágyság eltörlése, a polgári tulajdon kialakulását jelentette. Eddig ugyanis a jobbágy által használt föld a földesúr tulajdonában volt. Az 1853-as úrbéri pátens kettéválasztotta a földesúr és a volt jobbágyok földjét, s ez utóbbiak szabadon adhatók, vehetőkké váltak. E folyamatot az 1853-ban kiadott úrbéri pátens szabályozta.

Börcs határa 1865-ben (1600 "négyzög" öles holdban)

Földművelés területe ágak szerint

nagybirtokos	kisbirtokos	szántóföld	rét	legelő	erdő	szőlő	nádas	hasznavehetetlen
1	81	1149	528	397		13	----	98

Összes terület kat. hold	Tiszta jövedelem	
	forint	krajcár
2185	9198	30

A győri püspökség börcsi gazdasága az úrbéri per vége után 1365 hold területű, ebből a szántó 760 holdas volt. A Rábca által rendszeresen elöntött takarmány, köztük lucerna termelésre fordítottak 110 holdat, 20-at pedig kukorica termelésre. A fennmaradó 630 holdon nagyobb részt gabonát termeltek, de foglalkoztak bükköny és répa termeléssel is. Ugarnak évente 60 holdat hagytak meg. A gazdaságot cselédek művelték meg. A napszám 1874-ben a férfiaknál novembertől márciusig 50 krajcár, a nőknél 35 krajcár. Április elsejétől október végéig a férfiak 1 Ft, a nők 60 krajcár napszámot kaptak. Ez télen a férfiaknál 50, a nőknél 30 krajcárra csökkent. A cselédek számára nem volt rendszeresített nyugdíjalap, de az idősek és özvegyek "kegyelmi" segélyben, a gyermekek ingyenes oktatásban részesültek. Az orvosi segélyt, s adójukat is az uradalom fizette. A gazdaság élén a jószágigazgató állt, ő felügyelte a gazdatisztet, a három kocsist, a tíz szekeres bérest, az öt ostoros bérest, a hat juhászt, az egy "faragó gazdát" és a mezőőrt. A munkák nagy részét még kézzel végezték. A sorscsapások sem kímélték a települést, 1866-ban kolerajárvány, 1876-ban árvíz pusztította a falut. Ez utóbbinál több hétig állt a víz a földeken. 1878-ban Péter Pál napja (június 29.) után hosszú köd ülte meg a falut, s a termés nagy részét sem sikerült learatni. Mégis ez az év új korszakot jelentett, hiszen befejezték a Rábca szabályozást, a folyót új mederbe terelték. 1886-ban árvíz is pusztított, majd a falu nagy része leégett.

Az első világháború

Az első világháborúban szinte minden börcsi családból részt vettek katonák. Megfordultak az oroszországi csatatereken, Galíciában, a gyászos emlékü Doberdó-Isonzó-i frontokon, sőt Szerbiában is. 24-én hősi halált haltak, többen megsebesültek. Józsa József, Kozma Mihály és Maros Károly hősiességükért tagjai lettek a Horthy Miklós kormányzó által, 1920-ban alapított Vitézi Rendnek.

Nagyatádi Szabó István féle földreform

Az 1920-as földreform alapján az ország 16 millió katasztrális holdat kitevő mezőgazdasági területéből egy millió holdat osztottak fel 411 ezer igénylő között. Közülük mintegy 300 ezer szegényparaszt volt, akik egy-két holdat kaptak. A földosztás a családtagokkal együtt két millió embert érintett, de egy család eltartásához kb. öt hold kellett volna. Kedvezőbb helyzetben voltak az ún. vitézi telekhez jutottak. Ők a Horthy Miklós általa alapított Vitézi Rend tagjai, akik kitűntek az első világháborúban, hősiességükért 5-20 holdat kaptak. A két világháború között a börcsiek többsége mezőgazdasági tevékenységet folytatott. 1938-ban 832 lakosból 713 volt az őstermelő, 64 iparos, és három kereskedő élt a faluban. A nem mezőgazdasággal foglalkozó börcsiek számát gyarapította a 15 közlekedési- és a 13 közszolgálati alkalmazott. A nyolc házicseléd mellett még két nyugdíjas élt Börcsön. Nyilván, a mezőgazdaságból élők többsége olyan kis- és törpebirtokos volt, aki kénytelen volt bér munkát is végezni, hogy családját eltartsa. A második világháborúban 28 börcsi veszítette életét, többségük a Donnán. 1945-ben a veszített háború oltárán áldozatul akarták dobni a börcsi ifjakat, akik levante kiképzést kaptak. 1945 januárjában Németországba szállították őket, az Északi-tenger partjához Northorbe. Itt estek kanadai fogságba, egy társuk meghalt, a többiek szerencsésen visszatértek.

1945-től 1990-ig

A Második Ukrán Front csapatai 1945. március 31-én elfoglalták Öttevényt, Abdát és Börcsöt. A németek már előbb elhagyták a falut, harcok, összecsapások nem voltak a községben. Az 1945 novemberi választásokon a börcsiek több, mint 90%-a vett részt. Ellentétben az országos eredményekkel, itt a Szociáldemokrata Párt lett az első, a Független Kisgazda Párt a második, a Magyar Kommunista Párt a harmadik és a Nemzeti Paraszt Párt a negyedik. Ez nem meglepő, hisz Győrben és a Gyórhöz közeli településeken jól szerepeltek a szociáldemokraták. 1947 augusztusában, az ún. „kékcédulás választásokon” – szintén 90% feletti részvétel esetén – Börcsön is érvényesült az országos tendencia. Az MKP győzött, a Barankovics István vezette Demokrata Néppárt lett a második, az SZDP pedig a harmadik. A többi párt csak pár szavazatot kapott. Érdekes, hogy Börcsön – az adatok alapján – mindössze három „kékcédulás” szavazó volt.

Az 1945-ös földreform

Börcsön, akárcsak a tósziget-csilizközi járás többi településén, a gazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások a dupláját tették ki a törpe- és közbirtokosok számának. Összesen 845 katasztrális hold földet sajátítottak ki, többségét a győri káptalan börcsi birtokának területe jelentette. Az 1945-ös földreform – amelyet Nagy Imre, az Ideiglenes Kormány földművelésügyi minisztere, a később mártír miniszterelnök írt alá – alapjában véve változtatta meg a börcsi emberek életét. A 27 gazdasági cseléd 199 holdat, a 70 mezőgazdasági munkás 300 holdat, a 39 törpe- és közbirtokos 123 holdat, a 20 kisiparos 40 holdat, az egy képesített gazda 15 holdat kapott. A gazdasági cselédek nyilván azért kaptak többet, mert ők a községtől távol éltek, s nem volt más kereseti lehetőségük. Fontos szempont volt, hogy ne kerüljenek rosszabb helyzetbe, mint mikor cselédek voltak. Cselédek átlaga: 7,3, mezőgazdasági munkás 4,3, törpebirtokos 3, kisiparos 2, gazda 15. Tehát az elbírálás sorrendjében a legfontosabb szempont az volt, hogy a legrászorultabbak, a nincstelenek kaptak először. Érdekes, hogy milyen sok kisiparos igényelt földet. A maradék 168 holdat a Földműves szövetkezet megalapítására vették igénybe.

Termelőszövetkezet alakulása

1955 júliusában alakult meg az Aranykalász Termelőszövetkezet, mintegy 370 katasztrális hold területtel, 41 taggal, melyből 16 volt a nő. A termesztett növények közül a cukorrépa, a kukorica, a zab és az árpa volt a legfontosabb. A termelőszövetkezet 1956 elején megszűnt, majd 1957. március 15-én újjáalakult 249 katasztrális hold területtel. 1959 végére befejeződött a teljes téészesítés, 1527 katasztrális hold területtel. A téésznek 159 tagja lett, ebből 33 nő. A fő termelési ág továbbra is a növénytermesztés, azon belül a cukorrépa- és a takarmánynövény termesztés volt.

Az úgynevezett ötvenes években, minden ellentmondás ellenére, kiépült 1955-ben a villanyhálózat, posta és telefon összeköttetés létesült. A községek körzetesítése 1968-ban érte utol Börcsöt, összevonták Abdával, s társközséggé vált. Az önálló általános iskolát 1975-ben vonták össze Abdával, s ezután már csak az alsó tagozat maradt a településen. Az 1990-es rendszerváltás újabb lendületet hozott a község fejlődésében, megállt a lakosság létszámának csökkenése, az önkormányzat új házhelyeket osztott, új utcák nyíltak.

A falu mai képének kialakulása

A falu megtelepülése óta folyamatosan lakott volt, leszámítva a török időszak néhány hosszabb idejű bújdosását a Hanságban, illetve a Rábca mocsaraiban. Miután a 17. században sánccal vették körbe a domb egy részét, idetelepült be a lakosság is. A község térképén a beltelkeken ma is látszik, hogy eredetileg egy szűk területre koncentrált a falu. Arról, hogy hogyan nézett ki a középkorban egy börcsi ház, Pálos Ede tudósított 1911-ben. Ő még egy 1686-ban készült épületet mért fel és ennek leírása fent is maradt: „Érdekes némely börcsi ház alaprajza, amely az általános típustól teljesen elüt. Réginek is mondható, mert egy ilyen házban volt a legrégebb mestergerenda feltalálható 1686-ból. E háznál nem a keskeny, hanem a hosszú oldal van az utca felé. A mellékhelyiségek: a kamara, istállók az udvar felé húzódnak. Az általános típusú háznaknál kizárólag az udvarról lehet a házba lépni, a konyhán keresztül, míg itt úgy az utca felől, mint az udvar felől lehet bejutni az átjárásba, mely részben a szobákba, részben a kamrába és konyhába vezet. Az egyik kamara, mely gabonaraktárnak szolgál boltozva van, hogy tűzmentes legyen.” Valószínű, ez lehetett a jellemző a börcsi gazdák portáján álló házra. Ma természetesen, ez az épület már nem található meg, a község ma álló legrégebb háza 1758-ban épült a mestergerendába vésett évszám tanúsága szerint. A község arculata teljesen megváltozott az 1960-as évek óta, a régi épületeket elbontották, s helyükre kockaházakat emeltek.

Népek és vallások

Börcs szinte teljesen színmagyar lakosságáról a 18-19. században rendszeressé váló népszámlálásokig szinte csak véletlenszerű forrásaink vannak. A korábbi századok töredékesen fennmaradt okiratai, az urbáriumok, porta- és az adóösszeírások csak a jobbágyságot érintik, s csak következtetések levonását teszik lehetővé. A börcsi nemesség becslésére a nemesi összeírások adatait használtuk fel. A 18. század békés időszak volt az ország, s a község életében. Ekkor állt helyre a közigazgatás, alakult újjá az egyházi igazgatás is, s telepítették az egyes községeket. Börcs, fekvése miatt, szerencsés településnek nevezhető, mivel rövidebb időszakokat leszámítva folyamatosan lakott volt. Börcs lakosságának a száma is jelentősen növekedett a 18. században. Így 1698-ban az egyházlátogatási jegyzőkönyv tanúsága szerint 205-en éltek a faluban. Ekkor a magyar falvak lakosságát 150-200 fő, azaz 20-25 család alkotta. Börcs tehát lakosságszámát tekintve, tipikus magyar falunak tekinthető.

Az 1785-ös népszámlálás adatai szerint 55 házban 100 család élt, 22 férfi volt nemesi származású, öten foglalkoztak iparral, mesteremberek, 24-en voltak paraszti rendben, s mind a 403 fő keresztény volt. Megállapíthatjuk, a lakosság 100 év alatt duplájára nőtt. 1781-ben 11 család rendelkezett nemességgel, a négy év múlva készült első népösszeírás 22 főt sorolt a privilegizált személyek közé. Az 1845-ös nemesi összeírás a következőket írta össze: Döry Mihály, Döry János, Döry Mihály, Kozma József ifj., Kozma Márton, Kozma József öreg, Kozma János, Latza György, Somogyi Mihály öreg, Somogyi János, Somogyi András, Somogyi János, Somogyi Gergely, Schverteczky József, Somogyi Pál, Somogyi Ferentz, Varga Sándor, Varga László, Varga István, Varga Mihály, Varga Bálint, Varga István öreg, Varga Miklós. A Somogyi család tagjainak sírjai, mivel a családtagok egymás mellé temetkeztek, ma is láthatóak a börcsi temetőben. A család tagjai több adományt tettek az egyház javára.

A népszámlálások adatai 1785 és 2001 között Börcsön

Év	Össznépesség	
	Abszolút szám	Bázis viszonyszám 1785 = 100%
1785.	403	100,0
1828.	656	162,8
1850.	467	115,9
1857.	593	147,1
1869.	668	165,8
1880.	658	163,3
1890.	644	159,8
1900.	646	160,3
1910.	697	173,0
1920.	723	179,4
1930.	832	206,5
1941.	900	223,3
1949.	1012	251,1
1960.	1098	272,5
1970.	1072	266,0
1980.	1004	249,1
1990.	941	233,5
2001.	997	247,4

A táblázatból látható, míg az 1698-as 205-ös lélekszám 100 év alatt duplázódott meg, addig az 1785-ös lélekszám közel 150 év alatt 1930-ra nőtt kétszeresére. A növekedés lendülete 1960-ig nem tört meg. A bûvös ezres lélekszámot 1949-re érte el a település. A lakosság száma, ha különböző mértékben is, 1960-ig gyarapodott, ekkor 1098-an éltek a faluban. Folyamatosan, bár kis mértékben, 1990-ig csökkent a lélekszám. A 2001-es népszámlálás tanúsága szerint viszont már 997-en laknak a faluban. A csökkenő tendenciát ellensúlyozni látszik a Györből megindult kiköltözési folyamat, az új utak nyitása, s a családi ház építés kedvező lehetősége. A község korfája kissé torzít, mivel itt működik az evangélikus szeretetház, s ez az átlagéletkort is növeli. A népszámlálási táblázatokból is kiolvasható, Börcsön túlnyomó többségben mindig magyarok és katolikusok, s az utóbbi időben evangélikus kisebbség élt, s él ma is.

Vallás

Az 1698-as egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a falu 205 lakosából 140 lutheránus, öt református és 60 katolikus volt. Az adat érdekessége, hogy Börcs a györi káptalan birtoka volt, ezért meglepő a protestánsok nagy száma. Börcs első templomát feltehetőleg az Árpád-korban építették, mindenestre a leírások alapján román stílusú lehetett. A falu a györi püspökséghez tartozott, s filiája volt, többek közt, Abda, Ötvenyisziget mellett az ötvenyi plébániának. Az első román stílusú templomot is Szent Bertalan tiszteletére szentelték az 1698-as Canonica

Visitatio szerint: „Nagyon régi templom ez: de hogy mikor és ki építtette, azt biztosan megállapítani nem lehet. A legutolsó, 1680-i vizitációból megállapítható, hogy Szent Bertalan apostol tiszteletére volt szentelve. Magam is jól emlékszem, hogy növendékpap koromban szülőfalumból Öttevényből, nagy körmenettel mentünk Börcsre, a filiába, ahol az akkori, azóta már elhunyt plébános, Ozoly Ferenc megengedte, hogy szentbeszédet mondjak." 1698-ban a templom már nagyon rossz állapotban volt: az 1668-as restaurálás ellenére falai négyfelé nyíltak, az oltárt és lépcső köveit elhordták. A falnak temetője nem volt, a kápolna környékén földelték el halottaikat. Igen sok sírnál még a kereszt is hiányzik, mert a "marhák keresztül-kasul járnak e helyet" – olvashatjuk a jegyzőkönyvben. Később a romos Szent Bertalan templom helyett egy fa oratóriumot használtak. Börcs 1744-ben válik az abdai plébánia filiájává. E változás összefüggésben van Abda község helyének változásával, mivel valószínű, a török kor előtt a település a Rábcától, az abdai átkelőhelytől délre helyezkedett el, s csak később települt a Mosoni-Duna mellé, hogy az 1830-as években települjön át mai helyére. Az új börcsi templom alapkövét 1834. október 16-án Juranics György győri püspök helyezte el, majd a következő év szeptember 20-án szentelte fel. A püspök címere a templom bejárata felett látható. 1837-ben megfestették a Szent Bertalant ábrázoló oltárképet, s 400 pengőért elkészült az orgona is. A falutól keletre nemes Somogyi Mihály és Kulcsár Lőrinc özvegye, Simon Mária felállította a Boldogságos Szűz Mária képét. Az oszlopképet Fleskács Antal öttevényi asztalos készítette. Miután 1859 nagypéntekjén a szélvihar kidöntötte, Láng Károly győri szobrász restaurálta. A Szent Bertalan napi (augusztus 24.) búcsút eredetileg a templom védőszentjének napján tartották, később az ezt követő vasárnap, majd az 1833. évi nagy árvíz után a hívek kérésére ismét augusztus 24-én.

Patsch Fülöp abdai plébános hathatós közreműködésével 1862-ben megalakult az oltáregylet, 315 taggal. A templom csipkés asztalterítőt, egy selyem burzát, s egy libérium köpenyt kapott. 1902-ben kijavították a templomtornyot, 1903-ban a templom előtt kőkeresztet állítottak, s a régi szőlők mellé egy fakeresztet. 1912. október 1-jén indult meg az oktatás az evangélikus iskolában. Az árvaházat 1938-ban avatták fel. Az evangélikus templom építését 1951-ben kezdték meg, s 1958-ra fejezték be. Felszentelésére 1960-ban került sor.

Iskola, művelődés

Széchenyi György püspök által elrendelt 1680-as egyházlátogatási jegyzőkönyv említi először, hogy Börcsön az öttevényi Sírai Péter látja el a tanítói feladatokat. Az 1698-as vizsgálat szerint a tanítást Szoldan János végzi. Az 1735-ös összeírás szerint az iskolamester háza düledezik, kertje viszont jó. Jövedelmei a 31 mérős földjéből, két szekeres rétyjéből, valamint az egész és féltelkes gazdáktól párbér fejében 13 köből gabonát kapott. Az összeíró megjegyzi, a tisztességes megélhetéshez 15 forint kiegészítésre lenne szüksége. Az 1739-ből fennmaradt leírás szerint az iskola épülete nagyon rossz állapotban van. A jövedelmek nem változtak az 1770-es évekig sem. Az 1788-as iskolai jelentés szerint osztatlan iskola működött a faluban, s a növendékek téli időben szorgalmasan bejártak. Bár e megjegyzés kiegészítésre szorul. A nyári hónapokban a gyerek egyáltalán nem jártak iskolába a mezei munka miatt, a szegények pedig télen sem, mert nem tudták a tandíjat befizetni. Az 1829-ből fennmaradt megemlékezés szerint, a tanító segédtanítót nem tart, mert jövedelme neki is alig van. A tanítónak már van külön szobája és külön iskolája, de ez tanításra alkalmatlan. Ez évben 60 tanuló járt az iskolába. Az első osztályba 20 fiú és 17 lány, a második osztályba 15 fiú és 13 lány. Az írást, olvasást napi hat órán keresztül tanulták, kivéve a szerdát és a szombatot, mivel e napokban napi négy órában hittant tanultak. A tanítás március végétől Mindenszentek napjáig (november 1) szünetelt. A királyi tanfelügyelő a következőképpen jellemezte a börcsi iskolát: az épület fedele nád fala sártömés, padlózata földes. A terem alacsony sötét. A tanteremben 16 „alkalmatlan” pad van, s egyszerre 60 tanulót lehet leültetni. A tankötelesek száma (hat és 12 éves kor között) 84, az ismétlő iskolát végzők 36-n

vannak. Valójában iskolába csak 34 fiú és 50 leány járt. Az oktatási idő nyolc hónapot tett ki. A földesúr, azaz a győri püspök 1874-ben rendbehozatta az iskolát. A fiúk és a lányok közös teremben nyertek oktatást. A régi urasági ispánlakot 1903-ban vásárolták meg iskolának, megnyitására 1905 novemberében került sor. Átalakítása a nagy költségek miatt húzódott el. A nyolcosztály kialakítását Csángó János tanító végezte el 1946-ban. A felsőtagozatot a gyereklétszám csökkenése miatt 1973-ban szüntették meg, azóta csak alsótagozat működik Börcsön. A felsősök oktatására az abdai Zrínyi Ilona iskolában kerül sor, a börcsi iskolát 1991-ben felújították. Jelenleg 4 pedagógus vezetésével működik az iskola.

Egyesületek, civil szervezetek

Börcs legrégebbi egyesülete a Tűzoltó Egylet, amely 1889-ban alakult. A Horthy-korszakban, 1930-ban itt is – Magyarország más településeihez hasonlóan – létrejött a Polgári Lovászegylet, amelyben élénk egyesületi élet folyt. Az 1950-es években az egyesületek megszűntek, illetve formálissá vált a működésük. Újjáalakulásuk a rendszerváltozás, azaz 1990. után történt. Börcsön is sok szerveződés jött létre, amelyek közül a legjelentősebb a Faluvédő és Művelődő Egyesület, amely 1994-es megalakulását követően, rövid időn belül országos hírnévre tett szert.

Neves börcsiek

Varga Béla

1903-ban született Börcsön, kisparaszti családban. Elemi iskoláit szülőfalujában, a középiskolát a győri bencés gimnáziumban végezte. 1922-ben leérettségizett, majd elvégezte a veszprémi Püspöki Római Katolikus Hittudományi Főiskolát, s 1926-ban pappá szentelték. 1929-ben Balatonbogláron lett plébános. Itt összebarátkozott a FKGP elnökével, Gaál Gasztonnal. 1937-ben a párt alelnöke lett, 1939-ben országgyűlési képviselővé választották. A második világháború kitörése után Teleki Pál miniszterelnök felkérésére a lengyel menekültek ügyével kezdett foglalkozni. Közreműködött a lengyel menekültek nyugatra juttatásában. A menekültek számára megszervezte a balatonboglári lengyel gimnáziumot. A háború alatt részt vett a nemzeti függetlenségi és az ellenállási mozgalomban. Magyarország német megszállása után, 1944 áprilisától Zala megyében bujkált, majd 1944 novemberétől a jezsuiták pesti kolostorában vészelté át a város utolsó ostromát. 1945 elejétől azonnal bekapcsolódott az FKGP munkájába, s hamarosan a párt ügyvezető elnökévé választották. 1945. november 4-én nemzetgyűlési képviselővé választották. 1946. február 7-től a miniszterelnökké választott Nagy Ferenc utódaként ő lett a Nemzetgyűlés elnöke. Miután a miniszterelnököt emigrációba kényszerítették, 1947. június 2-án Varga Béla is elhagyta az országot. Rövid svájci tartózkodás után, az Egyesült Államokban telepedett le. Itt tevékeny szerepet játszott a magyar emigrációban. Tekintélyét, megbecsülését jelzi, hogy több amerikai elnökkel is személyes kapcsolatban állt (Eisenhower, Johnson, Nixon). A rendszerváltás után, 1990. május 2-án ő nyitotta meg az új demokratikus magyar parlament alakuló ülését. 1991. július 2-án végleg hazaköltözött. Budapesten telepedett le, de természetesen többször járt szülőfalujában, Börcsön is. Hosszú, tevékeny életét, amelynek során mindvégig megőrizte igaz magyarságát, széleskörű nemzetközi megbecsülés övezte. Tiszteletbeli lengyel állampolgárságot kapott, s De Gaulle tábornok, francia elnök pedig a Becsületrend tiszti keresztjével tüntette ki. 1995. október 13-án, Budapesten hunyt el 92 éves korában.

Cs. Szabó Lajos

1908-ban született a Fejér megyei Csákváron földműves családban. (Szülőfaluja iránti tiszteletből illesztette neve elé a „Cs” betűt.) A fővárosi iparrajziskolában, majd a soproni Evangélikus Tanítóképző Intézetben tanult, itt szerzett oklevelet 1929-ben. Ezután tanított Mérgesen, Ravazdon. Majd Abdán a pedagógusi munkája mellett fokozatosan kibontakozott alkotói pályája is. Első egyéni tárlatát 1943-ban rendezték Budapesten. Életművének nagyobb része a roppant nehéz, bonyolult technikát igénylő akvarell, melynek fokozatosan a mesterévé vált.

Nyugalomba vonulása (1968) után Börcsön telepedett le, s itt teljesedett ki igazán művészete. Rétek, zsombékok, terméstől megroskadt földek, domboldalak, vízpartok megörökítésére adta fejét. Szeretett a Rábca-parton, elvonulva a világ zajától. Akvarelljei, gyönyörű vízfestményei harmóniát, életszeretetet, bölcs derűt árasztanak. Számos nagysikerű kiállítást rendeztek műveiből, többek között Kőszegen, Szombathelyen, Sopronban, Csákváron, Győrött, s természetesen Börcsön is. Utolsó éveiben kizárólag a szívének oly kedves börcsi tájat festette, végtelen szeretettel, beleéléssel és művészi alázattal. Az akvarell mestere 1995. július 8-án végleg elment. Életműve a magyar vízfestészet élvonalában foglal helyet. A börcsi temetőben alussza örök álmát.